

BOGDAN MRÓZ

SGH – Warszawa

Konsumenci i gospodarstwa domowe na nieformalnym rynku pracy w Polsce

Wprowadzenie

Nierejestrowana działalność ekonomiczna realizowana w szarej¹ strefie stanowi nieodłączny komponent funkcjonowania współczesnych systemów ekonomicznych. Aktywność gospodarcza podmiotów funkcjonujących „w cieniu” (firm, gospodarstw domowych i indywidualnych obywateli) jest szczególnie ważna w krajach postkomunistycznych, takich jak Polska, które w ostatnich dwóch dekadach przeszły trudny proces transformacji systemowej i dokonały radykalnej zmiany systemu gospodarczego.

W nowych realiach gospodarczych przedsiębiorczość, tłamszona w gospodarce centralnie planowanej, stała się cechą nader pożądaną. Wielu rzutkich polskich przedsiębiorców wyczuło koniunkturę i skwapliwie wykorzystało szansę uzyskania specyficznej „renty transformacyjnej”. Można przypuszczać, że w początkowej fazie procesu formowania się nowego ładu gospodarczego w Polsce istotną rolę odegrała akumulacja kapitału w szarej strefie i częściowe włączenie go do oficjalnego biznesu.

Okres transformacji systemowej, towarzyszące mu zawirowania i perturbacje oraz swoista „próżnia instytucjonalna”, a następnie konieczność budowy społecznej i organizacyjnej infrastruktury gospodarki rynkowej sprzyjały pojawieniu się nowych, czasami bardzo pomysłowych, form uzyskiwania nierejestrowanych dochodów, nieznanymi w socjalistycznej „gospodarce niedoborów”².

Zmieniły się przyczyny rozwoju i przejawy występowania szarej strefy. Te formy, które miały swoje źródło w nieefektywności biurokratyzowanej i skrajnie scentralizowanej gospodarki realnego socjalizmu, zastąpione zostały przez nowe sposoby uzyskiwania nieformalnych dochodów przez przedsiębiorców, przedstawicieli elit politycznych i biznesowych oraz konsumentów i gospodarstwa domowe. Pewne formy, charakterystyczne dla socjalistycznej „gospodarki niedoborów” (np. czarny rynek walutowy, spekulacja deficytowymi dobrami konsumpcyjnymi), zniknęły bezpowrotnie, pojawiły się natomiast inne, typowe dla rozwiniętych gospodarek ryn-

¹ W artykule pojęcia „szara strefa”, „gospodarka nieoficjalna”, „gospodarka nieformalna”, „sektor nieoficjalny/nieformalny” traktowane są jako substytuty semantyczne.

² Więcej na ten temat B. Mróz, *Gospodarka nieoficjalna w systemie ekonomicznym*, SGH, Warszawa 2002.

kowych (np. oszustwa podatkowe, ubezpieczeniowe, giełdowe, praca „na czarno” itp.). Szara strefa zyskała zatem nowe oblicze i zaczęła przejawiać się w nieznanach wcześniej postaciach i odmianach, wśród których szczególne znaczenie zyskały różne formy pracy nierejestrowanej.

Czynniki sprzyjające rozwojowi nieformalnego rynku pracy w Polsce

W Polsce, podobnie jak w innych krajach postkomunistycznych przechodzących transformację systemową, nierejestrowana działalność ekonomiczna odgrywa istotną rolę w zaspokajaniu potrzeb konsumentów i gospodarstw domowych. Według danych GUS udział szarej strefy w polskiej gospodarce w pierwszej dekadzie nowego tysiąclecia wynosił średnio około 15-16% PKB i oscylował w przedziale 14,5-17% PKB³. Badacz austriacki F. Schneider szacuje rozmiary nierejestrowanej działalności ekonomicznej w Polsce znacznie wyżej; według niego udział szarej strefy w polskim PKB w 2005 r. wyniósł 27,5%, a w 2009 r. nieco spadł i osiągnął 25,9%⁴. Niezależnie od rozbieżności w ocenie rozmiarów zjawiska, jego skala jest niewątpliwie znacząca i wywiera istotny wpływ na funkcjonowanie polskich przedsiębiorstw oraz konsumentów i gospodarstw domowych

Wprowadzenie gospodarki rynkowej w Polsce uwolniło pokłady przedsiębiorczości drzemące w polskim społeczeństwie i zaowocowało powstaniem wielu małych przedsiębiorstw. Wielu właścicieli niewielkich firm, walcząc o przetrwanie na konkurencyjnym rynku, stara się zredukować koszty prowadzonej działalności, w tym koszty pracy, nie rejestrując zatrudnianych pracowników i unikając płacenia składek na ubezpieczenie społeczne⁵.

Przedsiębiorcy, którzy nie rejestrują zatrudnianych pracowników i nie zgłaszają ich do ubezpieczenia społecznego, naruszają zasady uczciwej konkurencji, bowiem dzięki temu ich koszty pracy są niższe o około 40%. Z raportu Państwowej Inspekcji Pracy (PIP), organu nadzorującego rynek pracy w Polsce, wynika, że najczęściej składek za swoich pracowników nie płacą mikroprzedsiębiorstwa zatrudniające do 9 osób. Szacuje się, że w tej grupie firm jest zatrudnionych na czarno około 7% pracowników. Również małe firmy, zatrudniające do 49 osób, korzystają z pracy nierejestrowanej. W szczególności dotyczy to właścicieli punktów gastronomicznych, osób

³ *Rachunki narodowe według sektorów i podsektorów instytucjonalnych 2000-2006*, GUS, Warszawa, lipiec 2008.

⁴ F. Schneider, A. T. Kearney, *The Shadow Economy in Europe, 2010. Using electronic payment systems to combat the shadow economy*, raport przygotowany na zlecenie Visa Europe, 2011. Szacunki dotyczące innych krajów i regionów świata zobacz również: M. Kabaj, *Praca nierejestrowana we współczesnej literaturze ekonomicznej*, „Polityka Społeczna” 2009, nr 10.

⁵ Szerzej na ten temat por. Z. Jacukowicz, *Koszt indywidualnych wynagrodzeń a szara strefa płac*, „Polityka Społeczna” 2006, nr 8.

prowadzących prywatne kwatery oraz małe hotele i pensjonaty, a także właścicieli firm transportowych i działających w sektorze dystrybucji.

W wyniku kontroli Państwowej Inspekcji Pracy w latach 2009-2011 ponad 12 tys. osób zostało zgłoszonych do ubezpieczenia społecznego, a firmy, którym udowodniono korzystanie z pracy nierejestrowanej, musiały zapłacić zaległe składki za ubezpieczenia społeczne za prawie 14 tys. pracowników. Odsetek firm, które nie zgłaszają w terminie swoich pracowników do ZUS, wzrósł z 25,1% w 2010 r. do 27,4 w 2011 r. Eksperti szacują, że w 2012 r. w Funduszu Ubezpieczeń Społecznych zabraknie około 40 mld zł z tytułu niezapłaconych składek za ubezpieczenia społeczne pracowników zatrudnionych na czarno⁶.

Skuteczność kontroli Państwowej Inspekcji Pracy obniżają istniejące regulacje prawne, zgodnie z którymi przedsiębiorcy mają 7 dni na zgłoszenie pracownika do ZUS. Wielu z nich zwleka z tym aż do pierwszej kontroli Państwowej Inspekcji Pracy, w trakcie której twierdzą, że pracownik jest dopiero pierwszy dzień w pracy (choć w rzeczywistości mógł pracować od tygodni, a nawet miesięcy). W takiej sytuacji inspektorom PIP trudno jest udowodnić, że pracownik pracuje na czarno. Ponadto do korzystania z pracy nierejestrowanej skłania drobnych przedsiębiorców trudna sytuacja gospodarcza. W czasie kryzysu małe firmy, które mają do wyboru albo zatrudnić pracowników na czarno, albo zamknąć biznes, wybierają to pierwsze rozwiązanie, często wymuszając na osobach bezrobotnych, mających problemy ze znalezieniem pracy w sektorze oficjalnym⁷, zgodę na zatrudnienie nierejestrowane⁸.

W obliczu trudności związanych ze znalezieniem zatrudnienia na oficjalnym rynku pracy nieformalna aktywność zarobkowa odgrywa istotną rolę w codziennym funkcjonowaniu polskich konsumentów i gospodarstw domowych. Od 1995 r. Główny Urząd Statystyczny prowadzi monitoring nieformalnego rynku pracy⁹. Pierwsze kompleksowe badanie pracy nierejestrowanej zrealizowano w Polsce w 1995 r. w ramach systematycznie prowadzonych badań aktywności ekonomicznej ludności (BAEL). Kolejne badania przeprowadzono w latach: 1998, 2004, 2009 i 2010.

Wyniki ogólnopolskiego badania przeprowadzonego przez GUS w 2009 r. i w 2010 r. dotyczącego nieformalnego rynku pracy wskazują, że skala pracy nierejestrowanej znacznie się zmniejszyła w porównaniu z sytuacją, jaka miała miejsce w latach wcześniejszych, mimo to nie można bagatelizować jej rozmiarów. W okresie pierwszych 9 miesięcy 2010 r. (od stycznia do września) w szarej strefie pracowało 732 tys. osób (4,6% ogółu pracujących), w 2009 r. – 785 tys. osób (4,9% ogółu pracujących), podczas gdy w analogicznym okresie 2004 r. – 1317 tys., co stanowiło

⁶ Por. B. Wiktorowska, *Coraz więcej firm zatrudnia na czarno*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 27.02.2012.

⁷ Oficjalny sektor gospodarki (lub krócej: sektor oficjalny) to wszelka rejestrowana i opodatkowana działalność gospodarcza realizowana przez podmioty sektora publicznego i prywatnego. Przeciwieństwem (albo uzupełnieniem) jest sektor nieoficjalny/nieformalny.

⁸ Tamże.

⁹ Nieformalny (lub: nieoficjalny) rynek pracy wiąże się z funkcjonowaniem szarej strefy (sektora nieformalnego) i podejmowaniem/wykonywaniem pracy nierejestrowanej (zwanej też pracą na czarno).

9,6% ogółu pracujących¹⁰. W świetle badania przeprowadzonego przez GUS spadek zatrudnienia w szarej strefie w 2009 r. i w 2010 r. w porównaniu z 2004 r. wydaje się znaczący, trudno jest jednak jednoznacznie stwierdzić, czy ten trend utrzyma się w Polsce w nadchodzących latach.

Od przeprowadzenia pierwszego badania pracy nierejestrowanej w 1995 r. liczba osób pracujących w szarej strefie systematycznie spadała, co należy wiązać z szybkim rozwojem gospodarczym Polski w okresie transformacji oraz wynikającej z niego rosnącej aktywności gospodarczej małych i średnich przedsiębiorstw w sektorze oficjalnym. W czasach dobrej koniunktury mali i średni przedsiębiorcy zgłaszali mniejsze zapotrzebowanie na pracę nierejestrowaną. W świetle ostatnich badań GUS (tablica 1) w 2009 r. i w 2010 r. nastąpił w Polsce zdecydowanie głębszy spadek liczby pracujących na czarno. Zapewne w znacznej mierze wynika on z kryzysu finansowego i ekonomicznego, który w ostatnich latach dotknął większość krajów (w tym Polskę) i spowodował ograniczenie aktywności ekonomicznej również w szarej strefie. Można przypuszczać, że w pierwszej kolejności przedsiębiorcy rezygnują z pracy nierejestrowanej wykonywanej na rzecz ich firm, licząc na poprawę koniunktury gospodarczej, co oznacza, że zwalnianie pracowników formalnie zatrudnionych traktują jako ostateczność. Z kolei osoby prywatne redukują korzystanie z pracy na czarno ze względu na niepewną sytuację finansową swoich gospodarstw domowych.

Tablica 1

**Nierejestrowane zatrudnienie w Polsce w latach 1995-2010
według badań GUS**

Lata ^a	Liczba osób wykonujących pracę nierejestrowaną (w tys.)
1995	2199
1998	1431
2004	1317
2009	785
2010	732

^a Badania dotyczyły pierwszych 9 miesięcy (okresu styczeń-wrzesień) danego roku.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, „Informacje i Opracowania Statystyczne”, GUS, Warszawa 2011, s. 15.

Podstawowe przyczyny skłaniające Polaków do podejmowania aktywności gospodarczej w postaci pracy nierejestrowanej w szarej strefie to brak możliwości znalezienia pracy w sektorze oficjalnym (publicznym i prywatnym), trudna sytuacja materialna i niewystarczające dochody, które nie pozwalają na zaspokojenie podstawowych potrzeb, możliwość otrzymania wyższego wynagrodzenia za pracę niereje-

¹⁰ *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, „Informacje i Opracowania Statystyczne”, GUS, Warszawa 2011, s. 15.

strowaną oraz zbyt wysokie obciążenia fiskalne, podatki i składki na ubezpieczenia społeczne (tablica 2). Inne przyczyny, takie jak możliwość utraty niektórych świadczeń przy podjęciu pracy rejestrowanej, sytuacja rodzinna lub życiowa, niechęć wiązania się na stałe z miejscem pracy, mają znacznie mniejszy wpływ na podejmowanie nieformalnej aktywności gospodarczej¹¹.

Tablica 2

Opinie Polaków na temat przyczyn podejmowania pracy nierejestrowanej w 2010r.^a (w %)

Przyczyna	Ogółem	Kobiety	Mężczyźni
Brak możliwości znalezienia pracy	53,1	54,8	51,3
Niewystarczające dochody	44,7	43,7	43,9
Pracodawca oferuje wyższe wynagrodzenie bez rejestrowania umowy o pracę	24,0	21,9	26,4
Wysoka składka ubezpieczeniowa	17,5	15,5	19,7
Wysokie podatki zniechęcające do rejestrowania dochodów	14,8	13,1	16,6
Możliwość utraty niektórych świadczeń przy podjęciu pracy nierejestrowanej	7,2	7,8	6,6
Sytuacja rodzinna lub życiowa	6,4	7,9	4,7
Niechęć wiązania się na stałe z miejscem pracy	1,1	1,0	1,1

^a Opinie ogółu ludności w wieku 15 lat i więcej; wyniki nie sumują się do 100, ponieważ respondenci mogli wymienić więcej niż jedną przyczynę podejmowania pracy nierejestrowanej.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, op. cit., s. 51.

Nie zaobserwowano istotnych różnic w opiniach mieszkańców miast i wsi dotyczących przyczyn wykonywania pracy nierejestrowanej. W obu przypadkach jako podstawowe motywy angażowania się w szarą strefę podawano brak możliwości znalezienia pracy w sektorze oficjalnym (w miastach odsetek ten wyniósł 50,4%, natomiast na wsi – 57,5%), niewystarczające dochody (w miastach – 43,6%, na wsi – 46,6%) oraz wyższe wynagrodzenie otrzymywane z tytułu wykonywania pracy nierejestrowanej (tę przyczynę wskazało 25% mieszkańców miast i 22,4% ludności mieszkającej na terenach wiejskich)¹².

Biorąc pod uwagę intensywność zaangażowania w szarej strefie ważne jest to, czy praca wykonywana nieformalnie jest dla osoby pracującej pracą główną czy też dodatkową, pozwalającą na uzyskanie dochodów uzupełniających budżet domowy. W 2010 r. praca nierejestrowana dla około 395 tys., tj. dla 54% zatrudnionych w sek-

¹¹ Wszechstronne naświetlenie przyczyn podejmowania aktywności gospodarczej w szarej strefie znaleźć można (w:) *Przyczyny pracy nierejestrowanej w Polsce*, red. M. Bednarski, E. Kryńska, K. Pater, M. Walewski, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2008.

¹² *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, op. cit., s. 16.

torze nieformalnym, była pracą główną. W 2009 r. liczba osób, dla których aktywność w szarej strefie stanowiła główny sposób zarobkowania, była nieco wyższa i wyniosła 436 tys., tj. 55,5% pracujących „na czarno”. Natomiast w badaniu przeprowadzonym w 2004 r. zarówno w wymiarze absolutnym, jak i relatywnym liczba osób pracujących nieformalnie i traktujących nierejestrowaną aktywność gospodarczą jako pracę główną była wyższa i wyniosła odpowiednio 829 tys. osób, co stanowiło 62,9% ogółu osób pracujących na czarno¹³.

Tablica 3

Praca nierejestrowana w 2010 r. jako zajęcie główne i dodatkowe według rodzaju ostatnio wykonywanej pracy (w %)

Wybrane rodzaje ostatnio wykonywanej pracy	Praca główna	Praca dodatkowa
Ogółem	100,0	100,0
Handel	8,4	1,5
Usługi budowlane i instalacyjne	19,5	7,4
Remonty, naprawy oraz prace budowlano-instalacyjne	12,4	21,7
Usługi lekarskie i pielęgniarskie	-	5,0
Usługi fryzjerskie i kosmetyczne	0,5	7,1
Korepetycje	0,8	4,2
Prace ogrodniczo-rolne	18,2	24,0
Działalność produkcyjna	7,8	2,7

Źródło: *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, op. cit., s. 26.

Dla pracujących w budownictwie i wykonujących różnego rodzaju usługi instalacyjne praca nierejestrowana stanowi podstawowe źródło utrzymania 19,5% respondentów, a 7,4% traktuje ją jako dodatkową aktywność zarobkową (tablica 3). W przypadku innych branż (z wyjątkiem handlu) nierejestrowana działalność gospodarcza traktowana jest jako praca dodatkowa, stanowiąca uboczne źródło dochodów, przy czym jej relatywne znaczenie jest największe w usługach budowlanych i instalacyjnych oraz w rolnictwie i ogrodnictwie. W przypadku usług medycznych i pielęgniarskich respondenci traktują nieformalną aktywność zarobkową w szarej strefie wyłącznie jako pracę dodatkową, co wynika ze specyfiki wykonywanego zawodu, konieczności spełnienia odpowiednich warunków techniczno-organizacyjnych oraz posiadania specjalistycznego sprzętu i wyposażenia umożliwiającego świadczenie tego typu usług. Lekarze i pomocniczy personel medyczny są zatrudnieni na etatach

¹³ M. Kałaska, *Monitoring rynku pracy. Praca nierejestrowana w Polsce w 2009 r.*, GUS, Departament Pracy. Materiał na konferencję prasową w dniu 23 grudnia 2010 r., s. 7-8; *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, op. cit., s. 31.

w publicznych lub prywatnych zakładach opieki zdrowotnej, natomiast aktywność w szarej strefie realizują poza oficjalnymi godzinami pracy.

Aktywność w szarej strefie w przekroju branżowym

Wyniki kolejnych badań pracy nierejestrowanej przeprowadzonych przez GUS, jak również wyniki badań zrealizowanych przez autora niniejszego artykułu skłaniają do wniosku, że jest to przede wszystkim aktywność w postaci wykonywania różnego rodzaju pracy i świadczenia usług, w szczególności w budownictwie, a także praca sezonowa w rolnictwie i ogrodnictwie.

W badaniu przeprowadzonym w 2010 r. w opinii ogółu respondentów, a więc osób w wieku 15 lat i więcej, w szarej strefie gospodarki najczęściej wykonywane były remonty i naprawy budowlano-instalacyjne, usługi budowlane i instalacyjne, opieka nad dzieckiem lub starszą osobą, korepetycje i prace domowe (np. sprząatanie). Dość często wymieniane były również inne rodzaje działalności, takie jak np. handel, prace ogrodniczo-rolne oraz usługi krawieckie i naprawy samochodów.

Aktywność zarobkowa w gospodarce nieformalnej dotyczy zarówno mężczyzn, jak i kobiet, jednak występują istotne różnice w przekroju według płci, jeśli chodzi o rodzaj zajęć wykonywanych w ramach pracy nierejestrowanej. Niektóre rodzaje prac wykonywanych w szarej strefie są zdominowane przez kobiety, inne natomiast są wykonywane głównie przez mężczyzn. Na przykład usługi lekarskie i pielęgniarskie oraz fryzjerskie i kosmetyczne są w szarej strefie wykonywane przede wszystkim przez kobiety. Również prace domowe, opieka nad dzieckiem lub starszą osobą, usługi krawieckie, turystyczne i gastronomiczne, korepetycje, doradztwo księgowe i prawne oraz tłumaczenia to przede wszystkim domena kobiet. Inne rodzaje aktywności w szarej strefie są z kolei zdominowane przez mężczyzn. Dotyczy to w szczególności usług budowlanych i instalacyjnych, remontów i napraw budowlano-instalacyjnych, napraw sprzętu elektrotechnicznego, ochrony i pilnowania mienia oraz usług transportowych¹⁴.

Miejsce zamieszkania respondentów wpływa na rodzaj prac wykonywanych w sposób nieformalny, przede wszystkim z powodu innego zapotrzebowania na różne usługi w mieście i na wsi. Mieszkańcy miast jako najczęściej wykonywane zajęcia w szarej strefie wymieniali remonty i naprawy budowlano-instalacyjne, następnie usługi budowlane i instalacyjne, opiekę nad dzieckiem lub starszą osobą, prace domowe (np. sprząatanie), handel oraz korepetycje. Mieszkańcy wsi oprócz remontów i napraw budowlano-instalacyjnych wskazywali prace ogrodniczo-rolne oraz opiekę nad dzieckiem lub starszą osobą, co związane jest ze specyficznymi warunkami życia w środowisku wiejskim.

¹⁴ *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, op. cit., s. 18, 59-60.

Przedstawione wyżej dane dotyczyły rozkładu opinii respondentów na temat podejmowanych prac nierejestrowanych, innymi słowy, jakie prace – zdaniem badanych – są najczęściej wykonywane w szarej strefie. Interesująca jest konfrontacja tych opinii z wynikami badań dotyczących struktury prac faktycznie wykonywanych na czarno, do których przyznali się respondenci wykonujący pracę nieformalną w okresie styczeń-wrzesień 2010 r.

Okazało się, iż osoby pracujące w szarej strefie w pierwszych 9 miesiącach 2010 r. najczęściej podejmowały prace ogrodniczo-rolne. Wykonywała je co piąta osoba pracująca nieformalnie (20,8%). Wysoki odsetek osób wykonujących pracę nierejestrowaną zajmował się remontami i naprawami budowlano-instalacyjnymi (16,8%), a także usługami budowlanymi i instalacyjnymi (13,9%) – tablica 4.

Tablica 4

**Rodzaje prac najczęściej wykonywanych przez osoby pracujące
w szarej strefie w 2010 r.**

Rodzaj pracy	Odsetek wskazań respondentów
Prace ogrodniczo-rolne	20,8
Remonty i naprawy budowlano-instalacyjne	16,8
Usługi budowlane i instalacyjne	13,9
Usługi sąsiedzkie	7,0
Działalność produkcyjna	5,5
Handel	5,2
Usługi turystyczne i gastronomiczne	5,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, op. cit., s. 76-77.

W trzech wyżej wymienianych dziedzinach pracowała łącznie ponad połowa (51,5%) ogółu osób wykonujących pracę nierejestrowaną. Wynika to z faktu, że prace ogrodniczo-rolne oraz usługi budowlane, naprawcze i remontowe szczególnie dobrze nadają się do wykonywania w sposób doraźny, okazjonalny i krótkotrwały, czyli w sposób, w jakim realizowana jest większość prac nierejestrowanych w szarej strefie w Polsce.

W badaniu przeprowadzonym przez autora w sierpniu 2011 r.¹⁵ (według odmiennej metodyki i na innej próbie badawczej) korzystanie z usług wykonawców pracujących na czarno w ciągu ostatnich 12 miesięcy zadeklarowało 23% respondentów.

¹⁵ Badanie zostało zrealizowane metodą CAWI (*Computer Aided Web Interview*) przez Interaktywny Instytut Badań Rynkowych w Warszawie według kwestionariusza opracowanego przez autora. Wzięło w nim udział 702 internautów w wieku 18-49 lat. Szerzej nt. badania por. B. Mróz, *Konsumenci w „strefie cienia”. Rola gospodarki nieformalnej w zaspokajaniu potrzeb polskich konsumentów*, SGH, Warszawa, wrzesień 2011 r. (maszynopis).

Wskaźnik ten był wyższy wśród mężczyzn (27%) i mieszkańców małych miast (do 100 tys. – 30%). Jeśli chodzi o inne zjawiska związane z gospodarką nieformalną, to do wręczania dodatkowych gratyfikacji finansowych/prezentów za wykonane prace i świadczone usługi (np. operacje lekarskie, opiekę pielęgniarską, miejsce w przedszkolu itp.) przyznało się 24% respondentów. Wręczanie gratyfikacji finansowych rzadziej deklarowali mieszkańcy dużych miast (13%) i wsi (19%)¹⁶.

W badaniu respondentów pytano również, z jakich usług wykonywanych na czarno korzystali w ciągu ostatniego roku. Na pierwszym miejscu uplasowały się usługi związane z budownictwem i remontami (wskazało je 51% respondentów), na drugim usługi opiekuńcze (korzystało z nich 15% badanych), a następnie usługi fryzjerskie i kosmetyczne oraz sprzątanie i różnego rodzaju prace domowe (tablica 5). Odsetek respondentów korzystających z prac ogrodniczo-rolnych (popularnych zwłaszcza na wsi i w małych miejscowościach) był relatywnie niski (wskazało je 8% respondentów) w porównaniu z wynikami badania pracy nierejestrowanej przeprowadzonego przez GUS. W tym ostatnim badaniu spośród ogólnej liczby 429 tys. gospodarstw domowych korzystających z pracy nierejestrowanej również najwięcej gospodarstw przyznało się do korzystania z usług związanych z branżą budowlaną i remontami (prawie 42%), natomiast zdecydowanie większy odsetek gospodarstw domowych (ponad 22%) deklarował korzystanie z różnego rodzaju prac ogrodniczo-rolnych¹⁷.

Tablica 5

**Usługi wykonywane na czarno, z których korzystali respondenci
w ciągu ostatnich 12 miesięcy^a**

Rodzaj usługi	Odsetek respondentów
Budownictwo, usługi remontowo-budowlane	51
Opieka nad dzieckiem, starszą osobą	15
Fryzjerstwo, usługi kosmetyczne	11
Sprzątanie, prace domowe	10
Prace ogrodniczo-rolne	8
Służba zdrowia i opieka medyczna	8
Usługi edukacyjne (korepetycje)	6
Inne	28

^a Procenty nie sumują się do 100, ponieważ respondenci mogli wymienić więcej niż jeden rodzaj usług wykonywanych na czarno, z których korzystali.

Źródło: Badanie własne przeprowadzone w sierpniu 2011 r.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ *Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, op. cit., s. 82, 83-84.

Dla pełniejszego obrazu rozkładu aktywności gospodarczej w szarej strefie w przekroju branżowym warto przytoczyć szacunki przygotowane przez A. T. Kearney i F. Schneidera. W świetle tych szacunków szara strefa generuje w Polsce aż 38% PKB w branży budowlanej, 23% w przemyśle i 24% w handlu hurtowym i detalicznym (wraz z naprawami samochodów) – tablica 6.

Tablica 6

Szara strefa w ujęciu branżowym w Polsce w 2008 r. (w %)

Branża	Udział szarej strefy w PKB wytwarzanym przez daną branżę
Rolnictwo i leśnictwo	14
Przemysł	23
Budownictwo	38
Handel hurtowy i detaliczny, naprawa samochodów	24
Hotele i restauracje	13
Transport, magazynowanie i komunikacja	10
Gospodarstwa domowe	14

Źródło: A. T. Kearney, F. Schneider, *The Shadow Economy in Europe, 2010. Using electronic payment systems to combat the shadow economy*, raport specjalny przygotowany na zlecenie Visa Europe 2011, s. 17.

Podsumowanie

Praca w szarej strefie odgrywa ciągle istotną rolę w funkcjonowaniu polskiego rynku pracy, biorąc pod uwagę fakt, że prawie 5% ogółu zatrudnionych jest zatrudnionych poza oficjalnym sektorem gospodarki. Potwierdzają to wyniki badania pracy nierejestrowanej przeprowadzonego przez GUS w 2009 r. i 2010 r. oraz wyniki badania przeprowadzonego w sierpniu 2011 r. przez autora niniejszego artykułu. W warunkach kryzysu gospodarczego i kurczenia się możliwości zarobkowych w sektorze oficjalnym konsumenci i gospodarstwa domowe przypisują relatywnie mniejsze znaczenie negatywnym stronom szarej strefy, koncentrując się przede wszystkim na zaspokojeniu elementarnych potrzeb życiowych i możliwości uzyskania dodatkowych dochodów, jakich dostarczają różne formy nieformalnej aktywności gospodarczej¹⁸.

Dla wielu polskich gospodarstw domowych nierejestrowane zatrudnienie stanowi ważne źródło dochodów, czasem jest to jedyne źródło, a czasem dodatkowy zastrzyk gotówki uzupełniającej domowy budżet. Wiele gospodarstw domowych nie byłoby w stanie utrzymać się bez dochodów pochodzących z pracy w szarej strefie.

¹⁸ Szerzej nt. sposobów adaptacji gospodarstw domowych do warunków kryzysu gospodarczego por. B. Mróz, *Rola szarej strefy w zaspokajaniu potrzeb polskich konsumentów w warunkach kryzysu gospodarczego*, (w:) *Reakcje polskiego konsumenta na kryzys gospodarczy*, red. nauk. T. Słaby, SGH, Warszawa 2009.

Nieformalne zarobkowanie pozwala im przetrwać trudną sytuację i jakoś „związać koniec z końcem”. Praca w szarej strefie cieszy się ciągle jeszcze sporym przyzwoleniem społecznym, chociaż nie jest już tak bezkrytycznie akceptowana jak na początku transformacji systemowej, rośnie bowiem świadomość jej „kosztów alternatywnych” w postaci utraty bieżących praw pracowniczych, jak i negatywnego wpływu na wysokość przyszłych świadczeń emerytalnych.

Bibliografia

- Jacukowicz Z., *Koszt indywidualnych wynagrodzeń a szara strefa płac*, „Polityka Społeczna” 2006, nr 8.
- Kabaj M., Praca nierejestrowana we współczesnej literaturze ekonomicznej, „Polityka Społeczna” 2009, nr 10.
- Kałaska M., *Monitoring rynku pracy. Praca nierejestrowana w Polsce w 2009 r.*, GUS, Departament Pracy. Materiał na konferencję prasową w dniu 23 grudnia 2010 r.
- Mróz B., *Gospodarka nieoficjalna w systemie ekonomicznym*, SGH, Warszawa 2002.
- Mróz B., *Rola szarej strefy w zaspokajaniu potrzeb polskich konsumentów w warunkach kryzysu gospodarczego*, (w:) *Reakcje polskiego konsumenta na kryzys gospodarczy*, red. nauk. T. Słaby, SGH, Warszawa 2009.
- Mróz B., *Konsumenci w „strefie cienia”. Rola gospodarki nieformalnej w zaspokajaniu potrzeb polskich konsumentów*, SGH, Warszawa, wrzesień 2011 r. (maszynopis).
- Praca nierejestrowana w Polsce w 2010 r.*, „Informacje i Opracowania Statystyczne”, GUS, Warszawa 2011.
- Przyczyny pracy nierejestrowanej w Polsce*, red. M. Bednarski, E. Kryńska, K. Pater, M. Walewski, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2008.
- Schneider F., Kearney A. T., *The Shadow Economy in Europe, 2010. Using electronic payment systems to combat the shadow economy*, raport przygotowany na zlecenie Visa Europe, 2011.
- Wiktorowska B., *Coraz więcej firm zatrudnia na czarno*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 27.02. 2012.

Streszczenie

Okres transformacji systemowej sprzyjał pojawieniu się nowych form uzyskiwania nierejestrowanych dochodów. Inwencja i pomysłowość Polaków zaowocowały rozwojem różnych form i odmian gospodarki w „cieniu”, wśród których szczegól-

ne znaczenie ma uzyskiwanie nierejestrowanych dochodów na nieformalnym rynku pracy.

Wiele gospodarstw domowych nie byłoby w stanie utrzymać się bez dochodów pochodzących z pracy w szarej strefie. Nieformalne zarobkowanie, dostarczające dodatkowego zastrzyku gotówki uzupełniającej domowy budżet, stanowi swego rodzaju „bufor recesyjny” i pozwala części gospodarstw domowych przetrwać okres spowolnienia gospodarczego. W artykule przedstawione zostały główne formy aktywności polskich konsumentów i gospodarstw domowych na nieformalnym rynku pracy na podstawie najnowszych wyników badań GUS dotyczących pracy nierejestrowanej oraz wyników własnych badań autora przeprowadzonych w sierpniu 2011 r.

Słowa kluczowe: szara strefa, praca nierejestrowana, nieformalny rynek pracy, konsument, gospodarstwo domowe

Kody JEL: E26, J23, J24, O17

Summary

The period of system transformation was conducive to occurrence of new forms of receiving undeclared incomes. Poles' inventiveness and ingenuity have yielded development of various forms and versions of the economy "in shadow", among which of a particular importance is achievement of undeclared incomes in the informal labour market.

Many households could not be able to exist without incomes originating from work in the grey market. Informal earning money, delivering an additional injection of cash supplying the household's budget is a specific "recessionary buffer" and allows a part of households for survival in the period of economic downturn. In his article, the author presents the main forms of activity of Polish consumers and households in the informal labour market based on the recent findings of the Central Statistical Office on undeclared work and results of the author's own surveys conducted in August 2011.

Key words: grey market, undeclared work, informal labour market, consumer, household

JEL codes: E26, J23, J24, O17